

ter, DİB Mushafları İnceleme Kurulu Arşivi, nr. I, s. 126; *Sultan III. Osman Vakfıyesi* (haz. Ali Öngül), Manisa 2003, s. 17; Molla Mehmed Emin Efendi, *‘Umdetü’l-hullân fi izâhi Zübde’i’l-irfân*, İstanbul 1270, s. 6-8; *Düstûr*, Birinci tertip, İstanbul 1289, II, 177 vd.; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 608-609; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 583-611; Abdülhamit Birşik, “Kıraat”, *DİA*, XXV, 431.

RECEP AKAKUŞ

REİSÜLKÜTTÂB

(رئيس الكتاب)

Osmanlı bürokrasisinde
yazı işlerini yürüten
Divan Kalemî'nin âmiri.

Osmanlı Devleti'nde reisülküttâblık bir grup kâtibin yöneticiliğini yapmak üzere ortaya çıkmış bir müessesedir. XV-XVI. yüzyıl belgelerinde daha çok reis-i küttâb, daha sonra reisü'l-küttâb ve reis efendi, bazan da reisü'l-küttâb-ı Dîvân-ı Hümâyûn şeklinde geçer. Makam için de riyâset ve riyâset-i küttâb adları yaygındır. Klasik dönem Osmanlı devlet teşkilâtının merkezî yönetim organı olan Dîvân-ı Hümâyûn'un maliye dışındaki yazışmalarını yürüten kâtipler Dîvân-ı Hümâyûn kâtibi olarak anılmakta ve reisülküttâb yönetiminde nişancıya bağlı bulunmaktaydı. Reisülküttâb şeklindeki isimlendirme İslâm devletlerindeki bürokratik geleneğe de uygunluk göstermektedir. İlhanlılar ve Mısır Abbâsîleri döneminde reisülküttâb tabirinin kullanıldığı bilinmektedir. Anadolu Selçukluları'nda “melikü'l-küttâb” unvanını taşıyan divan görevlileri mevcuttu; görevleri de Osmanlılar'daki nişancılık ve reisülküttâblığın görevlerine benziyordu. Osmanlılar'da reisülküttâblık müessesesinin ne zaman ortaya çıktığı konusunda tam bir açıklık mevcut değildir.

Bu kurum hakkındaki en eski bilgiler Fâtih Sultan Mehmed'in Teşkilât Kanunnâmesi'nde bulunmaktadır. Buna dayanılarak kurumun Fâtih devrinden önce de mevcut olduğu kabul edilir. Ancak bu kanunnâmenin tarihlendirilmesi hususunda ki şüpheler sebebiyle bazı araştırmacılar, kanunnâmenin geç bir tarihte oluşturulduğu veya reisülküttâblığın geçtiği kısımların daha sonra metne ilâve edildiği yolunda görüşler ileri sürmüşlerdir. Özellikle Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında çeşitli kanunlaştıрма faaliyetleri dolayısıyla bu işi yapmakta olan nişancının yükünü hafifletmek üzere oluşturulduğu gibi bir fikirle de bu görüş desteklenmektedir. Kanunnâmede reisülküttâblık

hakkında yer alan maddelerin açık şekildeki uygulamasının ancak XVI. yüzyıl kaynaklarında görülmekte olması bu görüşlerin başlıca dayanağıdır. Bazı Osmanlı kaynaklarında verilen bilgiler reisülküttâblığın en azından Yavuz Sultan Selim zamanında mevcut olduğuna işaret eder. Haydar Çelebi *Rûznâme*'sinde, Yavuz Sultan Selim'in Dulkadir Beyliği'ni ilhak ettikten sonra İstanbul'a dönüşünde (29 Cemâziyelevvel 921 / 11 Temmuz 1515) Dil'den (Dil İskeleyi) kayığa binerek İstanbul'a girdiği, ismi verilmeyen reisülküttâbın da bu esnada Pîrî Paşa ve nişancı ile ayrı bir kayıkla hareket ettikleri belirtilmektedir (Feridun Bey, I, 465). Aynı kaynak, 921'de (1515) yine adı belirtilmeyen reisülküttâbın nişancı ile birlikte yirmi iki berat, bir beylerbeyi beratı ve istimâletnâme olmak üzere toplam otuz adet evrakın yazılması için davet edildiğini, hazineden kâğıdı reisülküttâbın aldığı, bunların tanziminin nişancı odasında yapılarak kapı ağasına reisülküttâb vasıtasıyla teslim edildiğini kaydeder (a.g.e., I, 470-471). Bu bilgilere göre reisülküttâbın yaptığı işler bu makamın gelişkin dönemlerinde yapmış olduğu işlerin aynısıdır. Bu durum, klasik şekilde olmasa bile Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından itibaren divanın onu yürüten kâtipler ve âmirlerinden oluşan bir bürokrasisinin mevcudiyeti de dikkate alınırsa reisülküttâblık gibi bir müessesenin en azından Fâtih devrinde var olduğuna işaret eder.

XVI. yüzyıl başlarında reisülküttâblık nişancının emrinde çalışan, Dîvân-ı Hümâyûn'da görevli bir grup kâtibin yöneticisini ifade etmekteydi. Başlıca görevleri Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarında arzuahalleri sesli olarak okumak, telhis kesesini sadrazamın yanına koymak, divandan çıkan, nişancı veya kendisi tarafından müsveddesi hazırlanan fermanların kontrolünü yapmak, timar tahsis belgesi olan tahvil hükmünü hazırlamak, timar ve zeâmetlerin beratlarını yazdırmak, merkezden yapılan tayinleri deftere işlemek ve berat için ruûs tezkiresi adı verilen, defterdeki kaydın sûretini vermektir. Bu görevlerde bütün XVI. yüzyıl boyunca fazla bir değişiklik olmamış, sadece işlerin hacmi artmıştır. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren nişancının aslı vazifelerinden olan fermanlara tuğra çekme, tahrir defterleri üzerinde gereken tasahihleri yapma, ihtiyaç baş gösteren konularda kanun tedvin etme gibi işlerin yoğunlaşması sebebiyle bunlara göre ikinci dereceye düşen divan kâtiplerinin idaresi, hüküm müsveddelerinin kaleme alınması, beratların kontrolü gibi vazifeleri reisül-

küttâblarca üstlenmeye başlanmıştı. Hem bu işlerin kazandığı yoğunluk hem de reisülküttâba bağlı bürokrasinin kaydettiği gelişme beylikçi, kesedar, mümeyyiz gibi daha alt görevlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. XVII. yüzyılın ortalarında Bâbüâlî'nin kurulması ile birlikte reisülküttâblık buraya taşındı. Ancak Dîvân-ı Hümâyûn'daki görevleri devam etmekteydi.

Bâbüâlî'ye intikaliyle beraber reisülküttâblık birçok yeni görev yüklendi. XVII. yüzyıl sonlarına doğru bürokrasinin merkezleşmesine paralel biçimde bürokratik işlerin kazandığı yoğunluk sadrazamların yükünü arttırdığından resmen olmasa bile fiilen birçok bürokratik iş reisülküttâblara devredildi. Nitekim sadrazamın buyruldu yetkisini daha geniş bir şekilde kullanmak, sadrazam adına hazırlanan telhisleri daha müstakil şekilde hazırlamak, gelişmeye başlayan Dışişleri'nde elçilerle yapılacak ön görüşmeleri bizzat yürütmek gibi bürokratik görevlerden başka özellikle sefer esnasında ordunun iâşesinin temini, çeşitli sınıflara asker alınması, askere bahşiş verilmesi, asker sayımı, hatta zaman zaman ordunun sevk ve idaresi gibi konularda sadâret kethüdâsı ile birlikte sadrazamın birçok yetkisini üstlendi. Bâbüâlî'de sadrazamın bürokratik işlemlerdeki yetkilerini onun adına kullanmada oluşan paylaşım sonucu reisülküttâblık Bâbüâlî'nin üç büyük memuriyeti arasına girdi. Bunlardan kethüdâ bey sadrazamın başyardımcısı durumundaydı ve daha çok sadrazamın taşra teşkilâtı ile olan ilişkilerini yürütüyordu. Çok eski bir makam olan çavuşbaşılık da Bâbüâlî'nin üçüncü büyük memuriyeti olarak reisülküttâblığın altında yer alıyordu.

XVIII. yüzyılda önemini oldukça yitirmiş olan Dîvân-ı Hümâyûn çok fazla değişiklik geçirmedikleri için reisülküttâblığın artan önemi buradaki teşrifata pek yansımada. Klasik dönemde reisülküttâblığın âmiri durumundaki nişancılık bürokratik açıdan divan gibi önemini kaybettiye de yüzyıl sonuna kadar divan teşrifatında reisülküttâblığın üst makamı olma durumunu korudu. XVI. yüzyılda reisülküttâblıktan daha üst makam olarak değerlendirilen defter emniyeti XVII. yüzyıl sonlarına kadar üst veya alt makam olma durumunu sürdürdü, daha sonra artık bu konumunu muhafaza edemeyerek alt makam durumuna geldi. Hâcegân statüsünde olan reisülküttâblık, yine hâcegân durumunda olan merkezdeki üç defterdar dışında diğerlerinin üzerinde kabul edildiğinden kalem şefliği gibi herhangi bir fiilî görevde bulunan veya

görev sırası bekleyen bütün yüksek dereceli memurların üstünde yer alıyordu.

Reisülküttâblık müessesesi bürokrasi içerisinde ifa ettiği görevlerin niteliği sebebiyle bazı özelliklere sahip memuriyetlerden biridir. XVIII. yüzyılda devletin artan diplomasi faaliyetlerine paralel biçimde Dışişleri bürokrasisi reisülküttâblığın başlıca meşguliyet alanını oluşturdu. Aynı zamanda İçişleri'nin siyasî meseleleriyle de yakından ilgiliydi. Bu konularda sadrazamla saray arasındaki normal yazışmaların reisülküttâb vasıtasıyla yürütülmesi reisülküttâblığı sadrazamın saraya açılan gözünü haline getirdi. Bunun sonucu olarak reisülküttâblar devletin her türlü mahremiyetine vâkıf olmaktadır. Bu durum onlara ayrı bir sorumluluk yüklediği gibi diğer bürokratlardan farklı bir özellik de kazandırıyor. Elçilerle sürekli temas halinde olmaları ve çoğunlukla görüşmelere devlet adına katılmaları, bu görüşmeler esnasında devleti zor duruma düşürmeyecek ince anlayış, kıvrak zekâ, iyi bir kültür ve siyasî tarih bilgisi gerektirdiğinden bu özelliklerin reisülküttâblarda bulunması önemliydi.

XVII. yüzyıl ortalarında Paşakapısı adıyla anılan Bâbîâlî'nin resmî bir müessese olarak teşekkülünden önce de reisülküttâb ve Dîvân-ı Hümâyûn kâtipleri sadrazam konaklarında kısmen hizmet vermekteydiler. Artık sadrazamın ikamet yerinin sabit hale getirilmesiyle ilgili bürolar gibi reisülküttâb ve maiyetindeki kâtipler de buranın dâimî kadrosunu oluşturdular. Bâbîâlî'ye intikalın diğer bir sonucu olarak nişancının Dîvân-ı Hümâyûn bürokrasisi üzerindeki nüfuzu bir dereceye kadar kalktı ve XVII. yüzyıl sonlarına doğru reisülküttâblık kendine bağlı olan birimlerdeki tek yetkili ve sorumlu memuriyet haline geldi. Bu gelişme reisülküttâblık merkezli bürokrasinin artık "kalem" olarak anılmasına yol açtı. Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi adının yanı sıra bu kalem âmirine nisbetle "reis

kalemi" olarak da adlandırılmaktaydı. Reis kalemi tabiri özellikle kâtipler arasında yaygınlık kazandı, her ikisi de XVIII. yüzyıl sonlarına kadar kullanıldı. Ancak resmîyetteki Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi tabiri reis kalemi tabirini unutturacaktır.

XVII. yüzyıl başlarından itibaren devletin bürokratik işlemlerinin hacmindeki artış, zamanla belirli konularda uzmanlaşan kâtiplerin aynı tür işlerde yoğunlaşmasını gerekli hale getirdi. Divan bürokrasisi (kalem) içerisinde görev sınırları aşağı yukarı belirlenmiş olan kâtip grupları da ihtisas sahibi oldukları alanlara göre verilmiş adlarla anılmaya başlandı. Tımar işlemleriyle uğraşan grup özellikle tahvil hükmü vermesi dolayısıyla "tahvil tarafı", tayin ve maaş için yapılan arzların muameleleri, görev veya maaş için gerekli ruûs belgelerinin tanzimi ve defterlerinin tutulmasıyla ilgili olan kısma "ruûs", klasik Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nin asıl unsuru olması ve bu sebeple defterdarlığın yetkisi dışında kalan hükümlerin yazılması, Dışişleri'yle ilgili yazışmaların tanzimi ve bütün bunların saklanması, Dîvân-ı Hümâyûn tarafından verilecek beratların tanzimi gibi işlerle uğraşan grup da "divan" veya "beylik tarafı" adıyla anıldı. Ancak bunlar yine de birbirlerinden tamamen ayrı olarak görülmemelidir. Nitekim defterdarlığa bağlı birimlerin her birine kalem adı verilirken bu üç alt şubeden oluşan birimin hepsine birden kalem denmiş, şubeler ise genellikle ayrı olmadıklarını ifade etmek üzere taraf olarak anılmıştır. Dolayısıyla bu kalemlerden bahsedilirken "Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nin beylik / ruûs / tahvil tarafı" şeklinde ibareler kullanılmıştır.

Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'ne bağlı bu şubeler esas yapısına XVIII. yüzyılda kavuştu. Şubelerin başında bulunan kesedarlar, muhtemelen bu yüzyıl başlarında kesedar tabirinin ifade ettiği, evrakı daireler arası dağıtımını üstlenmekten farklı olarak müdür konumuna gelmiş olmalıdır. Çünkü XVIII. yüzyılda artık bunların emrine "kesedar kesedarlığı" adıyla evrak dağıtım hizmetini ifa eden bir görevli tayin edilmeye başlandı. Ayrıca sefere çıkıldığında önceleri yönetici konumunda olmadıkları için yerlerine vekil bırakılmasına gerek duyulmazken bu yüzyılda merkezde kesedar vekilleri bırakılıyordu. Yüzyılın sonuna doğru Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nin yapısında başka değişiklikler de meydana geldi. Beylik Kalemi içerisinde Mühimme Kalemi adıyla yeni bir birim teşekkül etti. Bundan başka reisülküttâbın özel kalemi mahiyetinde olan âmedcinin nezaretinde Âmedî

Kalemi yeni bir şube olarak Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi şubelerine eklendi.

Reisülküttâba bağlı kalemlerin görevleri şu şekildeydi: **Beylik (Divan) Şubesi.** Beylik, tahvil ve ruûs şubelerinin âmiri durumundaki beylikçinin en yoğun faaliyet gösterdiği kalemin burası olması araştırmalarda genellikle Beylikçi Kalemi adıyla yeni bir isimlendirmeye sebep olmuştur. Ancak yaygın biçimde kullanılan Beylikçi Kalemi adının devrin kaynaklarında pek yer almadığı, bunun yerine genellikle "beylik tarafı" veya Beylik Kalemi adlarının kullanıldığı görülmektedir (bk. BEYLİKÇİ).

Tahvil Şubesi. "Nişan" veya "kese" adı verilen bu şube XVIII. yüzyılda tahvil kesedarının nezaretindeydi. Tımar sistemine ait çeşitli kanun ve nizamlar bu kalemde muhafaza ediliyordu. Vezirler, beylerbeyiler, molla derecesindeki kadıkkılar, sancak beyleri ve alay beylerinin tayin beratları, has, zeâmet ve timarlara ait tevcih beratları ve tahvil hükümleri bu kalemde yazılmaktaydı. Ayrıca Kırım hanları, Mekte-i Mükerrreme emîrleri, Eflak ve Boğdan voyvodaları ve Dîvân-ı Hümâyûn tercümanlarının beratları da burada hazırlanırdı.

Ruûs Şubesi. Tayinleri merkezden yapılan bütün görevlerde görevin tasarruf edilebilmesi için gereken beratın verilmesi Ruûs Kalemi tarafından düzenlenen ruûs tezkiresiyle gerçekleşmekteydi. Vezirler, beylerbeyiler ve sancak beyleri dışındaki büyük mansıpların, kale mustahfizları, dizdarlıkları ve bunlara bağlı kale erlerinin, kethüdâlıklar, Dârüssaâde ağası nezaretinde olan Haremeyn'e bağlı vakıflar dışındaki bütün vakıflarla dinî müesseselerdeki vazife sahiplerinin, ulûfeleri küçük Rûznâmçe Kalemi'ne bağlı olan zümrelerin, saray ağa ve hademelerinin, iskele ve esnaf kethüdâlıklarının ruûsları burada hazırlanırdı. Yöneticisine ruûs kesedarı adı verilmekteydi.

Âmedî Kalemi. XVIII. yüzyılda reisülküttâbın kalemleri arasına dahil olan Âmedî Kalemi, ismini başında bulunan âmedci den almıştır. XVI. yüzyıldan beri mevcut olan âmedlik görevinde âmedci, tımar ve zeâmet tevcihlerinde gereken beylerbeyi tezkiresini defterlere işleyen ve bu işlemlerde reisülküttâba ait harcın tahsiliyle uğraşan eski bir görevlidir. Ancak bilinen klasik görevleri üstlenmesi ve kendisine bağlı kalemin kuruluş tarihi için kesin bir zaman verilememekle birlikte genel kabul 1766 yılına doğru olduğu yolundadır. Bu kaleme bağlı kâtipler diğer divan kalemlerindeki gibi kâtip sıfatıyla değil halife sı-

Reisülküttâb
(Türkische
Gewänder und
Osmanische
Gesellschaft,
İstanbul 1966,
lv. 71)

fatiyla anılmıştır. Zira bu kaleimde görülen işlerin öneminden dolayı burada istihdam edilen kâtipler Bâbiâli'deki diğer kalemlerin en tecrübeli ve yetişmiş kişilerinden seçilirdi. Âmedî Kalemî, yaptığı işler açısından her ne kadar divan kalemlerinden farklı gibi görünse de belgelerde her zaman Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'nin bir şubesi olarak zikredilmiştir. Âmedî Kalemî'nde genellikle devletin belirli bir gizlilik ve özelliğe taşıyan yazıları kaleme alınmaktaydı. Bunlar hem İçişleri hem Dışişleri'ne dair çeşitli meselelerle ilgiliydi. Dışişleri'ne ait olanlar murahhas, geçici ve dâimî elçi yazışmalarıydı. Reîsülküttâbın sadrazam adına hazırlayacağı telhislerin çok fazla gizlilik arz etmeyenleri burada hazırlanırdı. Padişaha veya sadrazama lâzım olduğunda son durumu hakkında bilgi alınmak için vezirler, mîr-i mîrân, kapıcıbaşılar, Dîvân-ı Hümâyûn hâcegânı, müteferrikalar, gedikli Dîvân-ı Hümâyûn çavuşları gibi ricâl ve memurların isimleri Âmedî Kalemî'ndeki cerîdelere kaydedilirdi (ayrıca bk. ÂMEDCİ).

Reîsülküttâbın kendisine bağlı kalemlerle yürüttüğü görevlerinden başka kalem dışında da çeşitli görevleri vardı. Bâbiâli bürokrasisinin genel anlamda idaresi reîsülküttâbın başlıca görevleri arasındaydı. Reîsülküttâbın kalemler üzerindeki kontrol görevi, Bâbiâli personelinin idaresi hususunda reîsülküttâb ve sadâret kethüdâsı arasındaki görev paylaşımının neticesidir. Sadâret kethüdâsı Bâbiâli'de sadrazama doğrudan bağlı bulunan çavuşbaşı dışındaki bütün "ağayân"ın yönetimini üstlenirken reîsülküttâb bütün kalemiye personelinin sorumludur. Sadrazam bu sınıflarla ilgili resmî ilişkilerinde reîsülküttâbı ve sadâret kethüdâsını muhatap alırdı.

Sadrazamın Bâbiâli'de bulunmadığı zamanlarda günlük işlerin aksamaması, âcil bir mesele ile karşılaşıldığında haberdar edilmesi veya onun adına meselenin halledilmesi gibi düşüncelerle sadâret kethüdâsı, reîsülküttâb ve çavuşbaşından oluşan Bâbiâli'nin üst kademe yöneticilerinden biri her zaman Bâbiâli'de hazır bulunurdu. Sadrazam Bâbiâli'den ayrıldığında genellikle çavuşbaşı ile reîsülküttâbı beraberinde götürdüğü için Bâbiâli'yi bekleme görevi daha çok sadâret kethüdâsına kalırdı. Onun görev aldığı bazı resmî tören hazırlıklarında ve tören esnasında reîsülküttâb ve çavuşbaşı yahut sadece reîsülküttâb burada beklerdi. Yoğun Bâbiâli bürokrasisinin kesintiye uğramaması ve işlerin aksamaması için buna özen gösterilirdi. Bu sebeple kethüdâ bey, çavuşbaşı ve reîsülküttâba sadrazamın buyrukları yetkisi-

ni kullanabilme izni verilmiştir. Bâbiâli'ye sunulan arzların çavuşbaşı tarafından tasnifinden sonra reîsülküttâb kendi kalemlerini ilgilendiren arzları inceleyip kanuna uygun olanlarına sadrazam adına, buyrukladı ve "sahh" işareti koyabilirdi. Bu ise Bâbiâli'deki önemli yetki ve görevlerindendi.

Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarında oturma reîsülküttâbın telhis kesesini sadrazamın yanına getirip koymasıyla başlardı. Arz günleri padişahın arza kabulü için sadrazamın izin istediği telhisi hazırlar ve kapıcılar kethüdâsına verirdi. Her sene Harremeyn'e gidecek surre ile birlikte gönderilecek nâme-i hümayunu hazırlayıp Dârüssaâde aşasına teslim ederdi. Surre defterlerinin nişanlanmasında nişancı ile birlikte tuğra çeker, mevlid törenlerinde emîr-i hacdan gelen yazıyı camide padişah huzurunda okurdu. Elçilere teslim edilecek nâme-i hümayunu hazırlayıp sadrazama verir, şeyhülislâmın katıldığı törenlerde ona mihrmandarlık yapar, Kırım hanlarının orduya katılmalarında veya İstanbul'a geliş gidişlerinde gerçekleştirilen törenlerde mihrmandarlıkta bulunurdu. Padişah tarafından umuma duyurması için sadrazama yazılan veya sadrazamın ilânında fayda gördüğü hatt-ı hümayunların yüksek sesle okunması reîsülküttâbın göreviydi. Padişah tarafından devlet işleriyle ilgili olarak yazılan bir kısım hatt-ı hümayunun saklanması da önemli vazifelerinden biriydi. Sadrazamlık, serdâr-ı ekremlik ve seraskerlik, vezirlik veya beylerbeyilik, hanlık (Kırım hanları) tevcihleri için verilecek diplomatik değeri yüksek beratların yazılmasını ve teslim edilmesini reîsülküttâb bizzat üstlenirdi. Reîsülküttâba ait berat harcı da bu teslim sırasında tahsil edilirdi. Umumi sefer kadrosunun tesbitinde kethüdâ bey ile reîsülküttâb sadrazama yardımcı olmaktaydı. Reîsülküttâbın bir başka önemli görevi Bâbiâli ile saray arasındaki bürokratik bağlantının tesisidir. Ancak sadâret kaymakamı dışındaki bütün ricâl gibi reîsülküttâbın da doğrudan padişaha resmî olarak herhangi bir yazı yazma yetkisi yoktur. Reîsülküttâbın bu bağlantıyı sağlaması, sadrazamın padişaha sunduğu telhisleri kaleme alması ve padişaha ulaştırmak üzere sarayın kapıcılar kethüdâsına teslim etmesi şeklindeydi. Reîsülküttâbın görevlerinden biri de Bâbiâli ile şeyhülislâmlık kapısı arasındaki irtibatın sağlanmasıdır. Bu iş için Bâbiâli tarafından reîsülküttâb ve onun adına bu işi yürüten reis kesedarı, şeyhülislâmlık kapısından ise telhîşî adı verilen bir memur görevliydi. Reîsülküttâb ayrıca Kırım hanlarının Bâbiâli'de kapı ket-

hüdâlığını yapardı. Kırım Hanlığı tâbi bir hükümet statüsünde olduğundan hanların merkezle irtibatları büyük ölçüde reîsülküttâb vasıtasıyla yürütölmekteydi.

Reîsülküttâb, Osmanlı tebaasından olan gayri müslimlerin veya dışarıdan gelip Osmanlı topraklarında izinli olarak ikamet etmekte olan kişilerin (müste'men) hukukî meselelerini takip ederdi. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin Dışişleri bürokrasisi, eskiden beri merkezî bürokrasinin reîsülküttâbın yönetimine verilen kısmı tarafından yürütölmekteydi. Bu teşekkül aynı zamanda İçişleri'yle ilgili bürokrasinin büyük bir kısmı ile de meşgul olmakta, hatta belge işlem hacmi bakımından Dışişleri ikinci sırayı almaktaydı. Maliyeyi alâ-kadar eden elçi masraf kayıtları hariç (Dışişleri'yle ilgili) bütün belgeler burada hazırlanırdı ve saklanırdı. Reîsülküttâbın bu teşekkülün başında bulunması sebebiyle her iki iş de doğrudan vazifeleri arasındaydı. Reîsülküttâblar klasik dönemde Dışişleri'nde karar mekanizması içerisinde yer almazlar, sadece Dışişleri'yle ilgili kayıtların tutulması, eski antlaşma metnlerinin istendiğinde gösterilmesi, karar verilen antlaşmaların metninin kaleme alınması gibi daha çok kitâbet işleriyle ilgilendirilirdi.

XVIII. yüzyıldan önce İstanbul'da sürekli elçilik çok yaygın olmadığı için geçici elçiler, Bâbiâli veya Dîvân-ı Hümâyûn'da belirli teşrifat kaideleri içerisinde kendilerine tayin edilen günde kabul edilirdi. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren sürekli elçilerin artması, bu elçilerin diplomasi faaliyetlerine Osmanlı Devleti tarafından cevap verecek en uygun müessese olarak reîsülküttâblığın öne çıkmasını sağladı. Osmanlı Devleti'nde bulunan ikamet elçilikleri veya özel olarak görevlendirilmiş muhtelif rütbelerdeki geçici elçiler Osmanlı Devleti nezdindeki bütün ilişkilerinde öncelikle Bâbiâli'ye, dolayısıyla reîsülküttâba müracaat etmek zorundaydı. Sadece diplomatik konular değil diplomasi dışı özel isteklerinin de Osmanlı bürokrasisine iletilmesinde reîsülküttâblık makamına başvurmaları gerekiyordu. Osmanlı Devleti nezdinde görev yapan sürekli elçilerle Osmanlı Devleti'nin ilişki kurma talebi de çoğunlukla reîsülküttâb veya konunun diplomatik önemine göre yine reîsülküttâb ya da sadrazam tarafından görevlendirilen Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı vasıtasıyla olurdu.

Reîsülküttâblık önemli bir mevkiye sahip olduğundan Osmanlı Devleti tarafından delege tayinine uygun göröldüğü gibi ay-

nı zamanda eski bir Dîvân-ı Hümâyûn mansıbı olması sebebiyle ikinci devletler için de herhangi bir ek rütbe aranmaksızın delegeliği yeterli görülmüştür. XVIII. yüzyılda reisülküttâblık artık Dışişleri diplomasisinde sıkça yer almasından dolayı âdeta Dışişleri Bakanlığı'nı andırmaktadır. Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasında başdelege olarak görevlendirilen Reisülküttâb Râmi Mehmed Efendi'nin burada elde ettiği başarı bir bakıma reisülküttâbların bu işlerde uygunluğunu tescil etti ve daha sonraki reisülküttâbların antlaşma müzakerelerinde delege olarak tayin edilmesi nin önünü açtı. Karlofça Antlaşması'na kadar Osmanlı yöneticileri tercih ettikleri tek yönlü diploması sebebiyle devletler arası diplomatik kurallara yabancı idiler. Görevinin özelliği dolayısıyla sürekli elçilerle temasta bulunan reisülküttâbların yeni usule az çok vâkıf olmaları, bu tür görevlerin kendilerine veya şahsında temsil edilen kalemiye mensubu kişilere tevcihinin zaruri hale getirdi.

XVIII. yüzyılda Dîvân-ı Hümâyûn'un devlet işlerindeki fonksiyonunun Bâbîâlî lehine olmak üzere iyice azalması, reisülküttâbın Bâbîâlî'de sadrazam ve kethüdâsından sonra üçüncü adam olması reisülküttâblara siyasî nüfuz kazandırdı. Daha önce bu görevden beylerbeyilik, nişancılık gibi makamlara yükselme mümkün olmaksızın da XVIII. yüzyılda doğrudan vezirlik ve ardından sadrazamlık verilebiliyordu. Sadrazama olan yakınlıkları, sadrazamın sarayla bürokratik bağlarının tesisiyle de görevli olmaları ve bu kanalları kullanarak elde ettikleri siyasî nüfuz reisülküttâbları âdeta bir vezir derecesine ulaştırdı. Yüzyılın sonlarına diplomasinin çok fazla yoğunluk kazanması, reisülküttâblığın kalemleleriyle birlikte Dışişleri bürokrasisinin yetkili tek makamı durumunda olması tayinlerde de bazı tercihleri öne çıkardı. Önceleri Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nde yetişerek tezkireciliklerden reisülküttâblık makamına yükselme reisülküttâbların genel kariyer çizgisini oluştururken XVIII. yüzyılda sadâret mektupçuluğu ve yine yüzyılın sonuna doğru Âmedî Kalemi içerisinde yetişmiş olma tezkireciliğin yerini aldı. Özellikle Dışişleri açısından oluşan bu tercihin etkisiyle II. Mahmud döneminde bürokrasi alanında yapılan reformlar çerçevesinde Dışişleri'ndeki fonksiyonu yeni isimde öne çıkarılarak 1836 yılında adı Hariciye Nezâreti'ne çevrildi. Devlet içerisindeki siyasî konumu da göz ardı edilmeyerek daha önceki vezirlik pâyesine eşdeğer olan "rütbe-i ülâ" pâyesi verildi. Bundan kısa bir

süre sonra idaresi altındaki İçişleri bürokrasisiyle ilgili kalemier reisülküttâblığın yönetiminden alındı. Yetkileri bu kalemier yöneticilerine verilerek yeni kanun ve nizamlarla tamamen Dışişleri'nden sorumlu bir bakanlık haline getirildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Feridun Bey, *Münşeat*, I, 465, 470-471; Koca Hüseyin, *Bedâi'ü'l-vekâyi'* (nşr. A. S. Tveritino-voy), Moskva 1961, II, 384^b, 423^a; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, tür.yer.; *Sefinetü'r-rüşâs*, s. 4; *Teşrifât-ı Kadime*, tür.yer.; Hüseyin Hüsameddin [Yasar], *Nişancılar Durâğı*, İSAM Ktp., nr. 12898, s. 67, 75; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, bk. İndeks; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*, İstanbul 1987, tür.yer.; Er-cümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri: 1793-1821*, Ankara 1988, tür.yer.; Gül Akylmaz, *Reisülküttâb ve Osmanlı Hariciye Nezâreti'nin Doğuşu* (doktora tezi, 1990), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; C. V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Bâbîâlî 1789-1922* (trc. Latif Boyacı – İzzet Akyol), İstanbul 1994, tür.yer.; a.mlf., *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1996, tür.yer.; Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi: 1700-1783* (trc. Özden Arkan), İstanbul 1997, tür.yer.; Murat Uluskan, *Divân-ı Hümâyûn Çavuşbaşılığı: XVI-XVII. Yüzyıllar* (yüksek lisans tezi, 1998), MÜ Tükiyat Araştırmaları Enstitüsü; Muzaffer Doğan, "Divân-ı Hümâyûn'dan Bâbîâlî'ye Geçiş", *Osmanlı*, Ankara 1999, VI, 199-210; a.mlf., "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H. 1211/1796-1797 Tarihli Düzenlemeler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 2, İstanbul 2000, s. 71-88; Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001; Ahmet Önal, *18. Yüzyıla Ait Buyuruldu Mecmuası* (yüksek lisans tezi, 2006), MÜ Tükiyat Araştırmaları Enstitüsü, tür.yer.; P. G. İnciciyan, "XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Devleti: İmparatorluğun Devlet Ricalı" (trc. O. Bogosyan), *Hayat Tarih Mecmuası*, I/3, İstanbul 1965, s. 64-69; a.mlf., "XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Devleti: Kahya Beyin Memurları" (trc. O. Bogosyan), a.e., I/4 (1965), s. 64-68; Tefvik Temelkuran, "Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi", *TED*, sy. 6 (1975), s. 129-175; A. R. Abou el-Hajj, "Karlofça'da Osmanlı Diplomasisi I" (trc. Yasemin Saner Gönen), *TT*, XXXII/191 (1999), s. 38-39; Halil İnalıcık, "Reisülküttâb", *İA*, IX, 671-683.

RECEP AHİSHALI

REİSÜLULEMÂ

(رئيس العلماء)

Bosna-Hersek'te
Diyanet İşleri Başkanlığı makamı.

Osmanlı ilmiye teşkilâtında reisülulemâ tabiri ulemânın meslekteki kıdemini gösteren bir unvandır. Resmî bir yanı olmayan bu unvan Rumeli kazaskerliği yapmış

olanların en kıdemlisi için kullanılırdı. Terim, Bosna eşrafının 1881 yılında Avusturya-Macaristan Devleti'nden müslümanların din işlerini yürütecek bir dinî lidere izin verilmesini istemeleriyle farklı bir anlam kazanmıştır.

Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan işgaline uğradığı 1878 yılında toplanan Berlin Kongresi ve Novi Pazar (Yenipazar) Konvansiyonu'nda (1879) Bosna'da Osmanlı hükümdarının bütün yetkileri kısıtlanmamıştı ve din işleri, halife adına Bosna-Hersek şeriat mahkemeleri kâdilkudâtı Nur Efendi Hâfızovic tarafından yürütülüyordu. Bununla birlikte Avusturya-Macaristan Devleti, bölgede kendine bağlı yeni bir dinî idarenin kurulması için çalışmalara başladı. Osmanlı Devleti de 1880'deki İstanbul Konvansiyonu'na dayanarak Kazasker Ahmed Şükrü Efendi'yi Bosna'ya müftü tayin etti. Bosna-Hersek'teki işgalci güçler ise Bosna müftüsünün yerli halktan olması gerektiğini ileri sürerek bu tayine itiraz ettiler. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan temsilcisi, Ahmed Şükrü Efendi'nin Bosna-Hersek'e gönderilmemesi için diplomatik girişimlerde bulundu. 1881'de Viyana'ya giden Bosna müslüman delegasyonu, reisülulemâ unvanıyla bir dinî liderin tayin edilmesinin gerektiği konusundaki taleplerini Avusturya-Macaristan Devleti'ne arzetti. Bu talep Baron Kraus ve Bosna hâkimi Dalen'e iki defa iletildiyse de bir sonuç alınmadı. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti 9 Şubat 1882'de, Avusturya-Macaristan işgali esnasında Saraybosna müftülüğü görevini ifa etmekte olan Mustafa Hilmi Efendi Hacıömeroviç'i Bosna müftüsü olarak görevlendirdi. Hilmi Efendi Hacıömeroviç ayrıca Rumeli kazaskeri tarafından Saraybosna kadılığına getirildi. Bu durum Viyana'daki Osmanlı elçisi vasıtasıyla Avusturya-Macaristan Devleti'ne bildirildi.

Avusturya-Macaristan hükümeti Mustafa Hilmi Efendi Hacıömeroviç'i reisülulemâ olarak ilân etti. 17 Ekim 1882'de reisülulemâ makamı ve bu makama bağlı dört kişilik bir ulemâ meclisi oluşturuldu. Böylece İstanbul'daki şeyhülislâmlıktan ayrı olarak Bosna-Hersek'e özgü millî-dinî liderlik müessesesi kurulmuş oldu. Osmanlı hükümeti bu tayine itiraz etmemekle birlikte onayladığını gösteren bir belge de vermedi. Hilmi Efendi Hacıömeroviç'in görevden çekilmesinin ardından Mehmed Tefvik Efendi Azapagıç 25 Ekim 1893'te reisülulemâlığa getirildi. Şeyhülislâmlık kendisine menşur istemesini bildirdiyse de